

Gellért-problémák

Egy jubileum és az alkalommal ünnepelt személy, inkább a magától értetődött-ség jegyében szokott a közgondolkodásra hatni. Szent Gellért vértanú és püspök születésének ez évre megállapított, ezeréves megemlékezése is, az ünnepeltet magától értetődő, problémákat fel sem tételező, történetileg dicsérő eszmefuttatást sugallna.

De mégis, azt hiszem, hogy az igazság olyan bajnoka, mint amilyen Gellért volt, inkább igényli a róla kialakult kép és a kutató elme, a még teljesebb igazság felé törekvése közötti ellentmondások — vagy szelidebben — eltérések felvetését, éppen az igaz ünneplés jogán. Mert az ellentmondások, vagy eltérő vélemények jelentik azokat a problémákat, melyek Csanád első püspökének alakját — megoldásuk után — a valóságnak megfelelő tisztaságban fogják föltárni egykor. Legyen szabad ez alkalommal a Gellért-kép tisztultabb átformálásához, esetleg élesebbé tételéhez vezető út kijelölését elősegítő, néhány kérdést felvetni.

1. *A források.* Gellért életét nem a néphagyomány őrizte meg számunkra. Amit róla eddig tudtunk, vagy ezután még talán meg fogunk tudni, írott forrásoknak köszönjük. Ezek a források eddig a következők voltak: a) Néhány sor Kézai Simon krónikájában (XIII. század); b) a XIV. századi krónikaszerkesztés (Képes Krónika) értesülései; c) Nagyobb Legenda (XII—XIV. század); d) a Kisebb Legenda (XI—XII. század). Ezekhez járultak újabban: e) Gellért verses zsolozsmája (XIII. század); f) Sicutus Julius Simonis által szerkesztett Legenda (1519); g) Gellért megmaradt műve, a *Deliberatio*, amely a XVIII. század vége óta ismert volt; 1978-ban kritikai kiadása is megjelent, Batthyányi Ignác (1790) igen nehezen hozzáférhető és hibás kiadása után.

2. *A források sorában a Nagyobb Legenda* sokáig korlátlan hitelnek örvendett. *Karácsonyi János* mindmáig egyetlen életrajzi monográfiáját Gellért püspökről jórészt e legendára támaszkodva írta meg. Azóta a történészek és filológusok egész sora támadta a Nagyobb Legenda hitelességét, teljes elfogadhatóságát. A forrás használhatósága tekintetében valóban igen nagy óvatosság ajánlatos. Az elutasítás azonban nem minden, a legendával, a Gellért-irodalommal foglalkozónál azonos fokú. Míg ugyanis Csóka Lajos, Győrffy György jóformán értéktelen XIV. századi kholmánynak tartja, óvatosabb kritikát ajánl R. Fr. Kaindl, C. A. Macartney, Madzsar I., Sillagi G. és *Horváth János*. Különösen ez utóbbi gondos, higgadt filológiai vizsgálódása óta tudjuk jobban megkülönböztetni a Nagy Legendában a valóst és valótlan, az önkényes kitalálást, hozzáadást és a már elveszett forrásokra visszamenő értesülést. Már most meg kell említeni, hogy Horváth megállapításait általa még nem használt, csak újabban figyelembe vett források is támogatják. Az eltérő álláspontok ismeretében is megfogalmazható az általánosnak mondható nézet, hogy Gellért püspök életét nem a Nagy Legenda segítségével ismerhetjük meg leghívebben. Elfogadhatósága e legendának azonos lesz a benne foglalt tényanyag, vagy inkább életrajzi részletek elfogadhatóságával. A nyilvánvaló történeti, kronológiai ellentmondások eléggé gyorsan előtűnnek. Nehezebben állapíthatók meg a mégis igazolható állítások, részletek. E munkában a többi forrás, amint ezeket fentebb felsoroltam, együtt lehet segítségünkre.

3. *A Kisebb Legendáról* már Kaindl és Macartney is megállapította, hogy egy régebbi, teljesebb és első *Vitának*, életrajznak a kivonata. Úgy vélem, ma már

azt is meg tudjuk mondani, hogy milyen célra történt a kivonatolás. A *Legenda minor* hat, Gellért életével foglalkozó fejezetet tartalmaz, ezeket követi a *miraculumok*, a csodák leírása. A hat fejezet, a középkori szolozsmarend szerint; az éjjeli szolozsma (matutinum) két első részében (I. és II. nocturnus) olvasmányként szolgált. Az elveszett Gellért-életrajznak tehát liturgikus célra készült kivonata a *Kisebb Legenda*. Bizonyítja ezt az a tény, hogy középkor végi, már nyomtatott magyarországi breviáriumban (esztergomi, zágrábi, pálos, pannonhalmi) és a XIV. század végéről való kalocsa-bácsi kéziratosszövevényben (OSzK Clmae 33.) e *Kisebb Legenda* még inkább rövidített változataival találkozunk. A terjedelemben mutatkozó különbség oka pedig az, hogy a teljes szöveg eredetileg az énekelt közös szolozsmázásnál használt olvasmány-könyvben (*lectionarium chori*) foglalt helyet, míg a még rövidebb breviáriumi szövegek, magán használatra kiadott könyvek szükségletei szerint nyerték, szinte jelentéktelenre rövidített formájukat: az úgynevezett „*breviarium camerale*” e korbéli igényeit követve. (A *Legenda minor* és a breviáriumi összefüggéseit már Madzsar Imre is észrevette.) A liturgikus használat azonban a *Kisebb Gellért-legenda* tartalmának a *Nagyobb*-nél előnyösebb értékelését nem csökkentette. Ugyanezért a „*Minor*”, a „*Maior*” ellenőrzésének továbbra is egyik *megbízható* eszköze marad.

4. Hasonlóképpen értékelhető Gellért középkori liturgikus tiszteletének terjedesebb és (bár a század eleje óta ki van adva G. M. Dreves, *Analecta Hymnica* mediæ ævi 45/a) kutatóink által eddig figyelembe nem vett forrása, a *verses* története, azaz *szolozsma*. Az ismerkedés e forrással előzetes megállapításként annyit megenged, hogy a XIII. században keletkezett és olyan strófászerkezetet (ún. *caudatus*) mutat, mint Szent István kis *verses* története az 1280–90. közötti évtizedből. Ez idő szerint csak egy XVII. századi másolatban ismert (Róma, *Bibl. Casanatense*); G. M. Dreves említett kiadásában csupán a *verses* antifónákat és *responzóriumban* közli. De már az eddig napvilágra került részletek is világosan mutatják a *verses* történetének a *Kisebb Legendából*, vagy egy ehhez közel álló szövegből való leszármazását. A kevés esemény, amit Gellért életéből *verses* foglalkoztat tartottak, elfogadható életrajzi adatnak látszik és egyik sem megy túl a *Legenda minorban* található, hitelesnek mondható értesüléseken. A *kisebb Gellért-legenda* a *Nagyobb* szemben fennálló magasabb forrásértékét tehát a *verses* szolozsma adatai is erősítik.

5. Az eddig említett források névtelenek voltak. A *Mohács előtti* évekből való egy, a szerző és a mecénás nevével ellátott *Gellért-legenda*. A szerző *Július Simonis Siculus* a római egyetemen (*Gymnasium Romanum*) tanító humanista. *Siculus*, Kelemen szörényvári c. püspök, csanádi segédpüspök, székesegyházi kántor és kanonok támogatásával készítette el nem „barbár”, hanem a kor színvonalas humanista latinságával — mint ezt Kelemen püspök Bakócz Tamásnak írta — a korszerűnek tekintett *Gellért-legendát*. A legutóbbi évekig ismeretlen, bár Rómában 1519-ben nyomtatásban megjelent, *legenda* felfedezésének érdeme Borsá Gedeont illeti. A *legenda* újból ismertté válása óta eltelt idő még kevés volt ahhoz, hogy az új *Gellért-életrajzi* forrás kielégítő vizsgálatát el lehetett volna végezni. A *Siculus-féle legenda* „*regényességben*”, ennek következtében igen csekély forrásérték dolgában a *Nagyobb Legendához* áll közel, ha ugyan ennél még nem megbízhatóbb. *Nagyobb* részében *Gellértnek*, mint a velencei Sagredo család tagjának életével foglalkozik. A *szent magyarországi* dolgait nagyjából a *Legenda maior* előadása szerint meséli el. Mégis úgy vélem, hogy a középkori *Gellért-irodalom* egészével való összevetése, erős kritika után, talán egy-két újabb, használható adat birtokába juttathatja kutatóinkat.

6. A *legendák* és a *verses* szolozsma *Gellért* életét a kívülálló szemével látva mutatják be, többé vagy kevésbé hitelt érdemlő módon. Ezeknél biztosabban tájékozott *tulajdon életéről* maga a *szent*. *Gellértől* önéletrajz nem maradt. Eljuttott viszont hozzánk egy műve, a *Deliberatio supra hymnum trium puerorum*. A

tízes kemencébe vetett három zsidó ifjú hálaéneke csodálatos megmaradásáért Dániel könyvében olvasható (3,1—5). Gellért püspök már Csanádon, mint látszik a Szent István halálát követő zavaros évtizedben, kezdte írni inkább kontemplatív, misztikus elmélkedéseit, semmint teológiai traktátusát, a „Benedicite omnia opera Domini Domino” kezdettel, a legutóbbi időkig a vasárnapi hajnali órában imádkozott bibliai énekhez. Nyolc könyvbe foglalt főtölgatásait Gellért csak az ötödik versig viszi. A munka befejezetlen maradt, esetleg a zavarok fokozódása, talán éppen a püspök-vértanú halála miatt. A freisingi dómkönyvtárból Münchenbe került (1804 után) egyetlen kódex *nem véglegesített* szöveget őrzött meg, hanem — azt kell hinnünk — egy viasztáblákra („tabellis”) és pergamen darabkákra („scedula”) — ha Gellért kifejezései útba igazítanak — lejegyzett fogalmazatot. A jegyzetelő írás maga és igen sok, bizonyára nem egyszer önkényes rövidítés, a másoló számára az olvasást, a rövidítések feloldását bizonytalanná, s ezért a letisztázott szöveget nehezen érthetővé tette. A Deliberatiót G. Silagi 1978-ban kritikai kiadásban — mint említettem — már közölte. E nagyérdemű kiadásnak köszönhető, hogy Gellért műve ismét hozzáférhetővé, s a tüzetesebb filológiai vizsgálat is lehetővé vált. A szöveg érthetővé tétele, csak aprólékos paleográfiai, filológiai munka elvégzése után lesz lehetséges. A Gellért által használt szóanyag eredetének tisztázása, nyelvezetének, hivatkozásainak értékelése is még elvégzendő aprómunka. Így tűnik majd elő *Gellért szellemi habitusa, iskolázottsága, az őt ért szellemi és spiritualitás-történeti hatások* gondolkozását, életét és halálát befolyásoló ereje.

7. Ha e tekintetben biztosabban akarunk látni, olyan területen kell a kutatást folytatni, illetve Gellért amaz életszakaszában kell jobban tájékozódni, melyekre nézve a forrásaink csak kis mértékben használhatók. Bizonyosnak tekinthetjük azonban, hogy Gellért valóban *Velencében* született (talán erre utal a „beata Venetia” Delib. 4,475), az újabbban felmerült kétséggel szemben, saját szavait követve azt kell továbbra is mondanunk, hogy a San Giorgio Maggioreban *bencés* volt; hiszen a „cenobiták” dicséretét tőle magától halljuk (Delib. 1,205—215). Velence szülöttét születésétől (esetleg 980-tól) Magyarországra érkezéséig (1020 körül) milyen *hatások* érthettek, milyen *hírek, események* juthattak tudomására, melyek életének alakulását befolyásolhatták. E kérdésekre megbízható választ a legendákból nem kapunk, ezért a velencei szerzetes életet, közelebbről a *Szent György apátságot* körülvevő *szellemi környezetet, lelki kultúrát* kell jobban megismerni. Így tudjuk meg, hogy Gellért későbbi kolostorát 983-ban egy velencei patricius, Giovanni Mauroceno alapította, aki egy ideig *Szent Romuáld* társaságában a keleti (francia és katalán) Pireneusokban élő remete bencéseknel tartózkodott (St. Michel de Cuxa és Ripoll). Romuáld az itáliai latin remete-szerzetes mozgalom elindítója, Gellért kolostorában és a fiatal szerzetes számára nem volt ismeretlen. Annál kevésbé lehetett az, mert Velence és Ravenna („Illustris Ravenna” Delib. 4,474) közötti pereumi mocsarakban egy ideig Szent Adalberttel remeteskeedett, vélhetőleg az utóbbinak Magyarországra indulása előtt. Tudjuk továbbá, hogy Romuáld maga is elindult egy Magyarországra vezető térítő útra, de mert megbetegedett, el kellett állnia szándéka megvalósításától. Szerzetesei közül azonban számosan folytatták az utat országunkba, és itt sok és súlyos baj kiállása után, térítő és — bizonyos — szerzetes életet folytattak — esetleg a romuáldi tanítások szerint.

8. Ugyancsak Romuáld tanítványa volt egy *Gaudentius* nevű szerzetes, aki a Szentföldre zarándokolt. Miután a szent helyeket sorra bejárta, Ossero (Osor) szigetén telepedett le (a Quarneróban), tehát Velencétől nem messze. Gaudentius, aki több kis, talán remetekolostort alapított, egyet Szent Márton tiszteletére, 1027 körül halt meg, mint a sziget püspöke. Gellért nem érthette még el harmincadik életévét, amikor az itáliai görög szerzetesség egyik legnagyobb alakja, rossanói *Szent Nilus* Kalábriából Róma környékére jött és ott, a ma is virágzó Grottaferrata görög apátságot alapította. Tudható arról is, hogy az aventinusi *Szent*

Bonifác és Elek kolostorban, ahol Adalbert is egy ideig tartózkodott, görög és latin szerzetesek élnek együtt.

Az említett tények segítségével legalább főbb vonásaiban rekonstruálható lesz az a *monasztikus, szellemi milió*, melyben Gellért élt, lelkiisége formálódott és életének alakulását meghatározó érdeklődése is a végleges irányt megtalálta. Ezek a vonások, mint látszik, a Romuáld által újraformált, a remetéskedést rokonszenvennel néző benediktinizmus; a Szentföld iránt feléledő érdeklődés; a magyar térítés, mint heroikus vállalkozás; a görög (kalábriai) szerzetes kultúra ismerete. Mindezek Gellért korában kimutatható jelenségek. Tisztázandó azonban, hogy mindezek külön-külön Gellért életére, gondolkodására miként hatottak?

9. A *források egymáshoz viszonyítása* azt az eredményt hozza, hogy az életrajzi elfogadhatóság, használhatóság foka szerint bizonyos *sorrendet* állapíthatunk meg. Az első helyre kerül a *Deliberatio*. Bőséges és folyamatos önéletrajz ugyan Gellért egyetlen megmaradt művében — természetesen — nem található, de a vértanú püspök személyére vonatkozóan a könyvben különösen sok — mint említettem — a *belső élet*, a lelki alkat, egyéniség ismeretére vonatkozó, vagy arra vonatkoztatható értékes, saját közlés. Az ősi Vita Geradi, ami elveszett, az őt felhasználó későbbi szövegek szerint a könyvet ismerte, mert az útbaigazító, feltevésünket lehetővé tevő egyes adatok és kifejezések csak a *Deliberatióból* származtathatók le. Ez alkalommal csak három példát hozok fel:

A verses szolozsma Gellért püspökké tételéről szólva ezt mondja: „... tökéletes lesz, (de) alázatossá (is) válik — *Templa... struit, sed perfectus, humilis cognoscitur...*”. A *Deliberatióban* (*Delib.* 1.270—275), Gellért művében az apostolokat és követőiket, azaz utódaikat („apostoli, ... et sequaces eorum...”) nevezi így. Ezek viszont általaiban a tökéleteseket jelölik (*generaliter omnes designant perfectos*): „qui trino gradu in ecclesia incedunt arguendo, obsecrando, increpando”, ezek tehát „hármassal lépéssel járnak az egyházban érvelve, kérlelve, korholva” (2 *Tim* 4.1). És ez azért történik, hogy „minden ember tökéletes legyen az Isten házában”. A *perfectus* szó ilyen értelemben Gellért fő mesterétől, Pseudo-Dionysiosztól kerülhetett Gellért szókincsébe. A „Mennyei hierarchiáról” szóló művében az *Al-Areopagita* ott, ahol arról beszél, hogy az Isten munkatársakat választ magának, ezekről a munkatársakról mint „szent módra tökéletesítettekéről” (*hieros teloumenoi, sancte perfecti*) esik szó (*Ph. Chevalier, Dionysiaci* II. 1935. 789 kk.). A gondolat és a megfélelő szó Gellért számára jól ismert volt. Feltűnt ez a művet ismerő, későbbi csanádi szerzőnek, és a verses históriában az egyébként szokatlan jelentésváltozatot hordozó szót is felhasználta.

10. Ugyanezt kell mondani egy másik dionysioszi kifejezésről, ami Gellért *Deliberatiójában* és a *Legenda maiorban* egyaránt megtalálható: *dux verbi*, az ige vezére. Gellért azonban (*Delib.* 3.475: *duce verbi Christo propitio*) a kifejezést Krisztusra alkalmazza. És míg az általa ismert latin fordítás (*Scotus Eriugena* 800 k.: *Dux vero sit sermonis Christus*) Gellért alighanem a görög ismeretében (*hégésioito de tou logou Christos*) a logost, pontosabban, *verbum*-nak fordítja. (A négyszáz évvel később élt firenzei humanista, a görögül jól tudó Ambrogio Traversari ugyanezt teszi /*Dionysiaci* II. 782/: *Sit autem dux verbi Christus*.) Lehetetlen, hogy ez az eset ne kínálkozhatna adalékul Gellért görög tudásának kérdéséhez. Azt, hogy Gellért görögül tudott, *Ibrányi Ferenc* és *Ivánka Endre* szemében természetesnek tűnt, éppen Pseudo-Dionysius által Gellértra gyakorolt nagy hatás tényéből következően. G. *Silagi* ezt kétségbe vonta (*Untersuchungen*, 29—31). Úgy vélem, hogy a kérdés eldöntéséhez, a remélhetőleg alaposabbá váló *Gellért-filológia*, újabb érveket fog szolgáltatni.

Ez alkalommal egy *történeti* jellegű megfigyelést legyen szabad szóba hozni. Kézai a XIII. század végén azt hitte, hogy Gellért *Rosaciumban* (*Rosazzo*) az aqulejai területen (in territorio Aquilegensis) volt szerzetes. E nézet téves voltát

már régebben kimutattam, mivel a kérdéses apátságot Gellért halála után alapították. Ugyanakkor felvettem annak lehetőségét, hogy Kézai forrásában *Rossano*-ról lehetett szó. Ez az 1000. év körül a kalábriai görög egyházi kultúra központjának számító érseki székhely, egyúttal az itáliai görög remeteszerzetesség nagy alakja, *Szent Nilus* (Neilos) első működési helye volt. (Ezért Rossanói Nilusnak is mondják.) Rossanumból Rosacium Kézainál úgy lehetett, hogy az előbbi számára ismeretlen volt, nem tudott vele mit kezdeni, tévedésnek, másolási hibának vélte; Rosacium (Rosazzo) ellenben a Magyarországról Padova vagy Bologna stúdióumaira igyekvő magyar klerikusoknak jóformán útjába esett. Így azután Kézai a nem ismert helynevet az ismerttel cserélvén ki, a hibásnak tartott helyet, mint gondolhatta, ügyesen korrigálta. Marad tehát további vizsgálódás tárgya a görögül tanuló és a görög teológiával (Ps-Dionysius) ismerkedő fiatal velencei bencés Gellért Rossanóban tartózkodásának nem alaptalan hipotézise. Az viszont bizonyosnak vehető, hogy Kézai egy olyan forrást (legendaváltozatot) használt, mely ma már nem ismert, de ezt a most tárgyalt adatot Rossanumról tartalmazta.

11. Nemcsak következtetésről, hanem mint határozott tényről olvashatunk a *Deliberatióban* Gellért *Galliában* tartózkodásáról. Platón (Delib. 4.105) Galliában olvasta (quondam apud Galliam constitutus) mondja ő magáról. Az már csak mellékesen említhető, hogy hallunk „Gallia felix”-ről, a gall óceánról, tehát az Atlanti-óceánról (oceanum Gallicum) (Delib. 4.471, illetve 433.). Ha ismerjük Gellért velencei kolostorának dél-franciaországi kapcsolatait, e szálon eljuthatunk Gellért állításának elfogadásához. De Iulius Simonis Siculus a XVI. század elején élt humanista, már előbb említett elegáns latinságú, bár egyébként nem sokat érő, legendában ennyivel nem érte be. Forrásában, abban a csanádi legendaváltozatban, amit Kelemen segédpüspök juttatott el Siculushoz, szintén szó esett Gellért galliai tartózkodásáról. A feltehetően igen szerény fogalmazásban tudomására jutott adatot Iulius Simonis több mint regényes módon felnagyította, és Gellérből, a csak több mint kétszáz év múlva létezni kezdő párizsi egyetemen tanárt csinált. Az Európa-szerte híres magisterhez, nagy tudománya miatt, minden nép fiai seregestől tódultak, ezek azután sírva követték mesterüket, mikor Velenbébe visszatért. Siculus legendája, mint a nagyobb legenda is, tud a későbbi püspök bolognai tanulmányairól, sőt tanárkodásáról. Ezt az anakronisztikus állítást a történelmi kritika már ismételtelen és meggyőzően visszaautasította. A most előadottak alapján mégis úgy gondolom, közelebb lehetne jutni a nagyra nőtt tévedések, ha tetszik mesék, tényszerű magvához. Valamely forrás, esetleg az elveszett őslenda tudott arról, hogy Gellért több helyen megfordult tanulmányok céljából. A későbbi használók, feldolgozók, átalakítók, a nekik túl általános, jelentéktelen, szerény adatot átértelmezték a középkor két legtekintélyesebb egyetemére, Bolognára és Párizsra. S ezzel még meg nem elégedve, színes, regényes eseménysorozattal bővítették a szerény legendát, erősen csökkentve annak hitelét.

12. Mert a legenda még eltorzítva is sok használható adatot őriz. A *szentföldi út* szándékát, mert a jobb források is tartalmazzák és az indítéka a San Giorgio történeti környezetéből kielemezhető, ténynek fogadhatjuk el. Siculus ez esetben jól használta forrását és nem Jadra (Zadar, Zára) városában szállítja partra a viharból megmenekülő Gellértet (nagyobb legenda), hanem „egy Szent Márton monostornál a tengerben, mely Jadrához közel van” — (in quoddam monasterium sancti Martini mari Jadra vicinum), ez viszont más, mint az osserói Szent Márton kolostor nemigen lehetett. Fentebb szoltam a sziget-püspökről Szent Gauden-tiusról, aki a Szentföldet már megjárta és Szent Romuáld tanítványa volt. Talán az ő tanácsával is élt Gellért, mikor elhatározta, hogy Pannóniába megy. De, mert nem Zarából indulva vágott neki a magyarokhoz vezető útnak, Osseróból Isztriába hajózott, hogy a Pannóniába vezető ősi római úton, a via Annia folytatásán vándorolva Ljubljánán, Szlovénián át érje el a magyarországi határt a

Muránál. Azon az úton ment tehát, amit a Magyarországra igyekvő Romuáld tanítványok is végigjártak. Muraszērdahelynél, a határ elérése után a Dráva mentén, keleti irányba fordulhatott, hogy a legközelebbi püspöki székhelyet, *Pécs*et, és a talán közvetett vagy közvetlen itáliai ismerősök által is lakott *pécsvárad*i apátságot elérje.

13. Mint látjuk, *több forrás* birtokában még az eddig (és ezután is) csekély értékűnek ismert nagy legenda, de az első olvasásra szinte komolytalannak tűnő Siculus-féle legendafeldolgozás is hozzájárulhat Gelléltre vonatkozó ismereteink teljesebbé tételéhez. Vonatkozik e nézetem Gellért *műveltségi fokának*, tartalmának megközelítő pontosságú rekonstruálására. Feltűnt már *Bernhard Bischoff*nak és *G. Silaginak* is, hogy a *Deliberatióban* a *hét mesterség*, a *septem artes* rendszerének egy sajátos felsorolását találjuk. Nem egészen azt, amit a Karoling típusú európai iskolarendszerben találhatunk, mert a hetedik helyet nem a musica, hanem az asztrológia foglalja el. Az egyes arsok is különleges elnevezést nyernek a kiindulási alapelemtől. Így lesz a számtan az arithmetica a monasról, azaz a számegegségről elnevezve. Különös módon így jelenik meg az arithmetica a Siculus-féle legendában. Ám a szerző tévesen hozza kapcsolatba a forrásában talált monast Platón tanításával, mert Gellért valószínűbben Boethius *De arte arithmetica*-ja nyomán juthatott a számtan ilyen módon történő megjelöléséhez. Egészen véve Gellért alampműveltsége is az itáliai korabeli tanítási rendre, annak színvonalára látszik utalni. Az iskolázás alapja a latin grammatika, az auktorok valamelyes ismerete, mely nem volt ment a vulgáris beszéd Itáliában nem jelentéktelen, zavaró hatásától. Ezt világosan látjuk Gellért kortársainál, Romuáldnál, vagy az észak- és közép-itáliai oklevelek helyell-közzel barbár nyelvezetében. Azért Gellért még felemelkedhetett volna arra a szintre, amire ifjabb kortársa Pierdamiani eljutott. Ámde Pierdamiani Ravennában grammatikát tanító iskolamester volt. Gellért literatúrája közepes maradt. E megállapítás némileg talán fog változni, ha művének szövegrekonstrukciója befejeződik. Egészen véve mégis feltűnő Gellért nyelvi igénytelensége, nyelvtanilag sokszor hanyag, stílusában nem is retorikus, vagy retorizáló, mint korábban mondták, „ekszztatikus” előadása. Ezt fentebb úgy jellemeztem, hogy Gellért inkább kontemplatív, misztikus művet hagyott ránk, semmint rendszeres, „tudományos” teológiai értekezést. Nagy teológusnak — a rendelkezésünkre álló források szerint — aligha fogják Gellértet mondani, de a *lelki élet mesterének* igen. Olyan mesternek, aki nem teoretikus volt, hanem saját és mások lelki életét tényleg, hatékonyan rendben tartani képes, tökéletességre törekvő, a dionysosi szóval élve „perfector” volt.

14. Mindezeket megfontolva kell választ keresnünk arra a kérdésre, hogy Gellért — mint a hagyomány (a nagyobb legenda nyomán) tartja — lehetett-e *Imre* (Henrik) herceg nevelője? Bár forrásaink közül csak egy tájékoztat bennünket pozitívan az állítás elfogadhatósága dolgában, még azért azt teljességgel elutasíthatónak nem tartanám. Gellért iskolamesteri oktatói tevékenységéről egyébként hitelt érdemlő adattal nem rendelkezünk. Szellemi érdeklődésének mozgalmas voltáról, tájékozódásának jellegzetes egyéni, ha ugyan nem az ő korában Itáliára jellemző irányáról a *Deliberatio* mégis megbízhatóan tájékoztat. Ez a tájékozódás Gellértből elsősorban a lelki élet mesterét formálta ki, és nem grammatika tanítót alkotott belőle. Így eljuthatunk egy olyan feltevéshez, hogy Gellért Imrének inkább a lelki nevelését tökéletesítette, semmint általános műveltségét, literatúráját. Azt ugyanis, hogy István Gellért különleges kultúrájának nem akarta egyéniül is hasznát látni, a „különbféle tanultsággal az országba érkező idegeneket” szívesen fogadó királyról nehéz lenne feltenni.

15. Gellért *remetéskedése* (a Bakonyban, vagy máshol) nem vonható kétségbe. Az életrajzi adat hitelességét erősíti egyrészt a remetebencést már Velencében körülvevő, formáló monasztikus stílusirányzat (ahogyan azt előbb röviden elmond-

tam), másrészt a legenda minor és a historia rhythmica egybehangzó tanúsága. Ez a források közötti összhang megállapítható abban is, amit Gellértnek István király által a „marosi egyház” (Csanád) élére állításáról mindnyájan tudunk. A teljes elmélkedésben halála napját váró („summa meditatione diem expectantes mortis” Delib. 1,214—215) bencés, ahogyan Gellért a maga szerzetes eszményét könyvében (Delib. 1,205—215) elének állítja, püspök lesz.

Egyházának, a marosi, vagy *marosvári* püspökségnek a területe újonnan került a király közvetlen hatalma alá. Különös áldozatokat, fáradhatatlan munkát, teljes odaadást kívánó missziós terület a Maros-torkolattól az Al-Dunáig, a Vaskapuig húzódott. E nagy vidék magyarságának, a keleti egyház közelsége és megelőző működése által még nehezebben megközelíthető lelkeknek az istváni egyház- és államalkotás számára való megnyerését remélhette az uralkodó, a minden jel szerint görögül is tudó, a görög teológiai gondolkodásban sem egészen járatlan Gellértől. A csanádi püspöki székhelyben töltött idejéről forrásaink eléggé részletesen tájékoztatnak. Azt, hogy tényleg miként szervezte meg egyházmegyéjét, ha nem is szó szerinti szavahihetőséggel, legendáiban olvashatjuk. Így bizonyos, hogy a hét csanádi egyházmegyei főesperesség, mely a XIV. században már tényleg meg volt ez elnevezéssel, Gellért életében nem létezhetett. De, mert a magyar archidiaconatus (eredetileg archipresbyteratus) a megyei szervezetnek általában megfelel, a XI. századi előzményt annyiban magunk előtt látjuk, hogy hét urberől olvasunk, ahonnan a vidéki egyházszervezés elindult. Az urbs alighanem a civitas szónak felelne meg, ami viszont a XI. század magyarországi latinságában a vármegyét jelöli.

A *hét bencés* (meg a másik öt) neve, akik dunántúli, illetve a zobori, akkor létező bencés királyi apátságokból jöttek volna Gellért püspök segítségére, és akik az első „főesperesek” lettek volna, nem hiteles. A névanyag feltételezhető forrása viszont, meglehetősen valószínűséggel jelölhető meg a csanádi Szűz Mária apátság nekrológiumában, halottas könyvében. Ebben szerepelhettek szerzetesek, olyan nevekkel (és monostorokkal), mint aminókkal a XIV. századi átdolgozó a nagyobb legendában a Gellértet segítő bencéseket említi. Egy ilyen jellegű forrás használatát feltételezhetjük, ha maga a forrás (sem Csanádon, sem más helyen Magyarországon) nem is maradt meg.

16. István király várakozásainak Gellért valóban megfelelt. Kitűnhetett ez már a király életének utolsó éveiben, melyek viszont az új püspökség történetének első, kezdeti szakaszát képezik. De még inkább nagyra nőhetett az apostoli elszántság, küldetéstudat Gellértben, az *István halálát* követő zavaros, veszélyes évtizedben. A végkimenetelre való belső felkészülés, leginkább a püspök egyetlen megmaradt munkájától, a Deliberatióból olvasható ki.

Gellértnek több elveszett, vagy lappangó *művéről* tudunk. Ő maga említi a *Zsidókhöz írt levél* magyarázatát (Delib. 5,746—749); az *Isteni örökségről* (De divino patrimonio) címen a János evangélium prologusához írt kommentárját (Delib. 8, 1296—1298). Feltételezik egy mariológiai értekezésének egykori meglétét, sőt előkerülését (ld. bibliogr.). A *Deliberatio* jelenlegi használati, megértési nehézségeiről már szóltam. Mégis néhány, lényegesebbnek mutatkozó, önvallomásszerű gondolata Gellért lelki habitusát, a vértanúságra készülő szerzetespüspököt a halállal szembenezés mélyes komolyságában mutatja. „Az egész világ mely a Szentlelket befogadni nem képes, tüzes kemencének mondható, amit naponként, csak mindenféle gonosztett elkövetése kedvéért gyújtanak be...” (Delib. 1,162—164). „Pro nephas! szégyen-gyalázat, hogy a mi látnokaink (nostri videntes, a püspökök) nem a nyilvánosság előtt szólnak hangosan (foris non clamant), hanem csak magukban morognak. Parancs vagy felszólítás nélkül még mukkanni sem mernek (nil musitare audent), nehogy a király fülét megsértsék. És azt mondják, hogyan mondjunk bármit is, ami a királynak nem tetszik... Inkább a színészkedő kedélyeskedét kedvelik (magis simulatum expetent cachinum) semmint, hogy

az Isten hatalmas igéjét hirdessék...” (Delib. 2,211—215). Gellért határozott felépése Péter és Aba Sámuel ellen ezeknek a kijelentéseknek történelmi hitelt ad. De ugyanilyen hitel illeti meg a nálánál kevésbé kötelességtudó püspöktársait bíráló szavait: „Senkit, hacsak nem az ilyeneket, a mi Pannóniánk nem szokott elviselni... Boldog pedig az és szerencsés, aki e tekintetben semmi mást nem tisztel, hacsak nem az igazságot, mely a világ ellenséges indulatát nem féli” (Delib. 3,424—429.).

Az utolsó előtti folión, azt kell hinnünk, a végső próbatételre készülő püspök a kereszt teológiáját hirdeti. „Erre (a keresztfára) szállt fel az Isten, midőn lelkét adta az emberi nem üdvéért. De ezen a kereszten van a kerubim is, azaz a tudás teljessége. Az ugyanis, ki rajta függött, általa tanított minket a menyeyi bölcsességre és hogy meglássuk az Isten titkos dolgaiban elrejtett kincset...” (Delib. 8,1683—1687). Erre tanítja Krisztus egyházát, s az egyház tanítása ad erőt a végső útra készülő csanádi püspököknek és egy-két hűséges társának. Mert hiszen az egyház is „a kerubok fölé emelkedik, s a szelek szárnyán repül a Jegyes elébe, annak ölelő karjaiba...” (Ascendit supra cherubim et volat super pennas ventorum in occursum Sponsi, quo illius astringatur amplexibus... Delib. 8,1709—1711). Ezek az utolsó szavak — nagy valószínűséggel — amiket Gellért a magyar egyház számára végső tanításként leírt... Itt van tehát az újabb feladat: Gellért művét, szövegtörténeti és szövegkritikai vizsgálata után, a magyar spiritualitás története egyik alapvetéseként méltatni.

17. A források rövid ismertetése, értékelése vetette fel Gellért püspök életének és művének jobb, teljesebb megismerése érdekében megoldandó problémák sorát. Most már e problémák ismeretében, s a biztosabb, pontosabb megállapításokat a problémák megoldása után remélve, jelenlegi tudásunkat — többnyire feltelesen fogalmazva — a következőkben foglalom össze.

Gellért a 980 körüli évek valamelyikében és Velencében született, későbbi hagyomány szerint a Sagredo családból. Talán már gyermekkorában, a nem sokkal előbb alapított velencei Szent György (San Giorgio Maggiore) bencés apátságba lépett. San Giorgio bencésai alapítójuk és Szent Romuáld közötti barátság révén nem állhattak távol az utóbbi által kezdeményezett új remete-bencés irányzat szellemétől sem. Gellért nevelése is e szellemben folyhatott. Mint fiatal szerzetes megfordult Galliában (Saint Michel de Cuxa) és esetleg a kalábriai Rossano görög kolostorában. Így megismerkedhetett Pseudo-Dionysius műveivel és valamennyire a görög misztikus teológiával. Ez ismerkedés következményeképpen a kontemplációra hajló, az artesben viszont csak közepesen járatos szerzetesből inkább a lelki élet mestere lett, mint teológus (a szót főként a mai „szaktudós” értelemben véve). A szentföldi zarándoklás gondolata is Romuáld környezetéből juthatott el hozzá (Szent Gaudentius). Tengeri vihar elől, valószínűleg Ossero szigetén keresett menedéket, és az ottani Szent Márton kolostor apátja, „Rasina” (vagy „Raxinus”) ajánlotta Gellértnek a már Romuáld és feltehetően az észak-italiai bencéség előtt általában kedves pannóniai missziót. Gellért tehát Pannóniába indult, és minden valószínűség szerint Pécs és Pécsvarad voltak első magyarországi állomásai. Innét jutott tovább Fehérvárra, majd talán Esztergomba, István király környezetébe. Itt járulhatott hozzá esetleg Imre hercegnek, ha nem is iskolai, de inkább lelki életre neveléséhez. A Bakonyban eltöltött remeteévek után a marosvári (csanádi) püspökség élére került. Egyházmegyéje szervezését nagy, valóban az apostolokat utánzó buzgósággal, és nem is sikertelentül végezte. Az István király halálát követő években bekövetkező zavarok között szigorúan csak lelkiismerete szavát követte, és az Isten ítélete szerinti becsületét tekintve csupán, szembeszállt a hatalmasokkal. Ezekben az években, talán a legutolsókban, dolgozott egyetlen megmaradt, be nem fejezett művén a Deliberation, a tüzes kemencébe vetett három zsidó ifjú éneke fölötti elmélkedésen. A magyar spiritualitás alapvető fontosságú emléke ez a könyv, mely saj-

nálatos módon csak fogalmazatban és abból készült, nehezen érthető másolatban ismeretes. A Deliberatio teszi igazán megismerhetővé Gellért lelkiségét, életének végkimenetelére készülését, vértanúságát.

A vértanúság, az utolsó hithirdetés, 1046. szeptember 24-én következett be: Fehérvárról a pesti révhez, a Lengyelországból hazatérő hercegek elé igyekvő Gellért püspököt lázadó pogány magyarok a révtől nem messze körülvették, a hegy Duna feletti sziklás oldala felé hurcolták, megkövezték, s a haldokló püspök szívét lándzsával átverték. Holttestét a Duna-partra dobták, arra a helyre (az Erzsébet híd és a Rudas fürdő között) ahol szentté avatása után (1083) tiszteletére templomot építettek. Tetemét később Csanádra vitték és az ottani Boldogasszony apátságban, a vele egy regulát követő szerzetesek közé temették. Ünnepeén énekelte valamikor a magyar egyház, ezt a ma már elfelejtett antifonát: „...a föld végső határaitól hívta hozzánk az Úr Gellértet, hogy ezen a mi földünkön legyen zarándok és jövevény, a mennyei hazában pedig a szentek polgártársa és az Isten házanépéhez tartozó; ott, mint Istentől nekünk adott pátrónus, szüntelenül méltóztassék közbenjárni e szent népért és az összes hívekért.”

FELHASZNÁLT IRODALOM

Forráskiadások: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* ed. E. Szentpétery I–II. Budapest 1937. és *Catalogus fontium Historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ...collegit A. F. Gombos III.* Budapestini 1938.; G. M. Dreves, *Analecra Hymnica Medii Aevi 45/b.* Julii Simonis Siculi Divus Gerardus Episcopus et Mátyr. Romae 1519. A hivatkozott breviáriumok bibliográfiai adatai: Szabó K.–Hellebrandt A., *Régi Magyar Könyvtár III/1.* Budapest 1896; Gerardi Moresanae Aecclesiae seu Csanadiensis Episcopi Deliberatio supra Hymnum trium puerorum⁹ ed. Gabriel Silagi, *Corpus Christianorum continuatio mediaevalis XLIX.* Turnholti 1978.

Életrajz, a források értékelése: Karácsonyi János: *Szent Gellért csanádi püspök élete és művei.* Budapest 1887. ism. Pauler Gyula *Századok* 22. (1888); Karácsonyi (jav. kiadás) Budapest 1925; Juhász Kálmán: *Gerhard der Heilige Bischof von Marosburg. Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens. Neue Folge* 17. (1930); Csóka Lajos: *A latin nyelvű történelmi irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században.* Budapest 1967.; Györffy György: *István király élete és műve.* Budapest 1977.; Kaindl Raimund Friedrich, *Studien zu den ungarischen Geschichts-Quellen. Archiv für österreichische Gesichte* 91. (1902); Macartney Carlile Aybner, *The Medieval Hungarian Historians.* Cambridge 1953; Horváth János (ifj.): *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái.* Budapest 1954.; *Középkori kultúránk kritikus kérdései.* Budapest 1974.; Csóka Lajos: *Szent Gellért kisebb és nagyobb legendájának keletkezéstörténete* uo.; Horváth János: *A Gellért-legendák keletkezése és kora* uo.; Pásztor Edith, *Gerardo vescovo di Csanád. Bibliotheca Sanctorum* 6. (1965); Silagi Gabriel, *Untersuchungen zur Deliberatio supra hymnum trium puerorum des Gerhard von Csanád.* München 1967.; Mezey László: *Deákság és, Európa.* Budapest 1979.

Monasztikus szellemi környezet, hatások: *Mittarelli Joh. Bapt.–Costadoni Anselmus, Annales Camaldulensis Ordinis Sancti Benedicti I. Venetiis 1755.*; Manitius Max, *Geschichte der lat. Literatur des Mittelalters II.* München 1923.; Endres, Joseph Anton, *Studien zur Geschichte der Frühscholastik. Philosophisches Jahrbuch* 29. (1913); Fenczik István: *Szent Gellért helye a filozófia történelmében.* Budapest 1918.; Ibrányi Ferenc: *Szent Gellért teológiája. Szent István Emlékkönyv I.* Budapest 1938.; Ivánka Endre: *Szent Gellért görög műveltségének problémája. MTA I. Oszt. Közleményei* 26. Budapest 1942.; *Szent Gellért Deliberációjának. Problémák és feladatok. Századok* 76. (1942) uo. *Das Corpus Areopagiticum bei Gerhard von Csanád. Traditio* 15. (1959); Bodor András: *Szent Gellért Deliberációjának fő forrása. Századok* 77. (1943.). Rédl Károly: *Problémák Gellért püspök Deliberációjában. Irodalomtörténeti Közlemények* 69. (1965); Morin Germain, *Un théologien ignoré du XI siècle. L'évêque martyr Gerard de Csanád. Revue Bénédictine* 27. (1910); Leclercq Jean, *San Gerardo de Csanád e il monachesimo. Venezia e Ungheria nel Rinascimento* 1973.